

VI

Озирнемось тепер на Лемішковського рід, звідкіля він узявся. За панування царя Миколая I-го на Західній Україні в одному повітовому місті жив міщанин Лемішка. Між бідними невеличкими міщанськими хатами високо виносилась покрівля його чималої хати з білими цегляними виводами. Чималі вікна й двері, віконниці, помальовані зеленою фаброю, ганок коло дверей — все те дуже одрізняло Леміщину хату од других. На ціле місто не було такого розкішного садка, таких високих верб на леваді, такої густої дерези на окопі, свідкові давньої оселі, і оселі багатенької давніх Лемішок. На ціле місто у міщан не було такої чистої просторної світлиці з кімнатою, великих нових образів, картин на папері, міцних дубових столів, добрящих лавок. Уся оселя стояла, як звичайно стоять міщанські хати, далеко од жидівського базару, над річкою, на височенькім пригорку. З гори до берега простягся старий здоровий садок, а далі за ним зелена левада та зелені верби коло криниці на самім низу. З огорода видко було недалечке водяний млин Леміщин, з чотирма колесами, з густим наїздом возів, навантажених мішками, з гуртом людей, застоюючих черги. Лемішка в місті був з перших багатирів. Заможність між міщанами, незвичайна на Західній Україні, в границях панування шляхетсько-жидівської Польщі, колись такої шкодливої для місцевого народу, — наводила людей на здогад, що Лемішка накладає з чортами, що він буцімто знайшов гроші. З важкою напругою якомсь спромігся Лемішка пропхатись між жидами і шляхтою до свого талану. Одначе він протисся не крамарством, а більше промислівством. Лемішка випасував на степах товар до різниць, а Леміщиха закупувала садки, пильнувала там ціле літо і висилала хури з овочами в степові міста на продаж.

Одного ясного літнього вечора сидів Лемішка з жінкою в ганку. Сива смушева шапка зїхала йому на потилицю і одслонила його високе й широке чоло, чорний, побілений сивиною, як сріблом, волос. Синій жупан розстібнувся, і через пазуху виглядали пасма чорного волосу на його мужніх міцних грудях. Його повне, колись гарне лице поверталось разом з поглядом карих очей, оглядаючих своє добро. Леміщиха, в шовковій юбці і шовковій хустці на голові, — стара, але кремезна бабуся, сиділа проти його і вела з ним розмову. Як той старозавітний Захарія з Ялисаветою, вони втішались одним живим сином, єдинаком Якимцьом, котрий бігав з чужими хлопцями коло млина.

— Добра в нас, хвалить бога, чимало й грошей доволі. А Якимцьо вже підростає, — промовив старий Лемішка. — Чи не оддати б нам його в школу? Візьму ще оце літо його з собою на степи, а, біг дасть, діждемо осені — одвезу в школу. Нехай вчиться! Може, з його якісь більші люди вийдуть, ніж ми, стара, з тобою. Хвалить бога, вчити є за віщо.

— То й оддаймо! — промовила стара. — Я б хотіла, щоб наш Якимцьо був священиком. Оддаймо його в духовну школу. Може, доживемо, побачимо його в ризах у церкві, коло божого престолу, на службі божій. Мати божа! здається, од радощів вмерла б, якби побачила його в ризах! А як помремо, хто ж лучче за нас старих молитиметься богу, як не син священик?

— І це гаразд! Але в мене думка така, щоб він вивчився та й зостався на господарстві. Ми ж і невчені, а маємо хліб-сіль. Нехай би він був добрим хазяїном, як ми з тобою; нехай би він йшов батьковою стежкою. А то як він одірветься од старої господи, то піде марно наша праця! В нашій оселі житимуть чужі люди; наше добро, певно, перейде тоді в чужі руки, — хтось чужий буде їсти ті овощі, що ми садили своїми руками. Оддаймо його лучче в світську школу, — от, приміром, в гімназію.

Тодішніми часами міщанських і селянських дітей не приймали в гімназію. Тоді на нашій Україні тільки одні дворяни, тобто одна католицька шляхта, мала право просвіти в школах і прямування до вищого уряду. Середній і нижчий стан не мав права вчитись далі скарбової міри. Одному тільки духовенству була трохи вольніша дорога. Український народ мусив на віки вічні

зоставатись в матеріальній і розумовій неволі.

Незабаром прибіг до ганку і Якимко, засапаний, гарячий, червоний, і притулив гарячу головку до матері.

Недавня розмова з чоловіком вже навела на Леміщиху сумну думку про розставання з своєю дитиною. Вона приблизшила свою ласку: вдвоє ласкавіше її рука гладила синову головку, вдвоє пильніше дивилась вона на його запалене, червоне личко.

— Чи хочеш, Якимцю, вчитись? — спитала мати сина.

— Не хочу, мамо!

— Чом же ти не хочеш?

— Бо досадно! Адже ж, мамо, наші хлопці не вчаться ні один. А навіщо ж мені загадувать вчитись!

— А до школи поїдеш?

— Нехай їй біс! Мені й так остогид той часловець та псалтир!

— Хто видав таке говорити! — мати прикрила його гарячий роток пальцями. — А ми тебе одвеземо в школу, — промовила мати потім.

— То я втоплюсь!

— А ми тебе витягнемо.

— То я заріжусь або повішусь, а в школу не піду. Добре чустрить нас дяк і в нашій школі.

— Цур дурного, навісного! Хто видав так говорити! — промовила мати.

А старий Лемішка засміявся стиха, не зводячи очей з сина. В карих очах його світилася любов до мазуна сина. Тихий вітер обвівав щасливу сім'ю, обсипав опадаючим листом рож і бузку головну дитини та одєжу матері.

Невесела думка засмутила головку Якимову саме серед веселої гульні з хлопцями: то була думка про школу, за котру казала мати. Нічим так не допікали Якимцеві наймити і наймички, як ляканням тією школою.

— Тривай, Якимцю! пустуєш ти! Прийде на тебе школа! — було кричить наймичка, розсердившись на пустуна хлопця.

Ледве дитина спробувала науки, і вже вона не любила науки, ненавиділа школу. Вчіння граматки, часловця, псалтиря, вчіння тих складів, тих *тма, мна, здо, тло*, тих псалмів, писаних незрозумілою мовою, — кому те вчіння не далось взнаки, не одбило змалку в дитини охоти до науки! Бідний Якимів розумок надаремно силкувався знайти хоч будлі-які зрозумілі мислі та образи в тих мертвих словах і не міг постерегти нічогісінько! Чудні слова тільки розбуджували в його дитячій голові часом якісь незвичайно чудні покручі мислі... Сліпає було Яким по часловці: «Вскую шаташася язичи», а йому здавалось, що по всій хаті долі шатаються та вештаються волячі та овечі подрізувані язичи, ніби ті курчата коло проса, стрибають. «Сії на колесницях, а сії на конях» — читає він далі, а його напружена фантазія, шукаючи образів у словах, показує йому якихсь людей, то верхом на конях, то верхом на одному колесі сіючих жито та гречку. *Ідумея* здавалась йому якоюсь здоровенною макітрою, *Амалик* здавався мамалигою з кукурузи, *Коноб* — казаном, а *Моав* — собакою Бровком.

Тільки було й тішить хлопець свою уяву та думку чудними, кучерявими малюнками з початку і на кінці кожної кафізми та першими здоровими червоно-розмальованими літерами.

Після такої твердої науки в школі у дяка, котрий надавав ще до того добрих стусанів Якимкові, його посадили за гражданську граматку, тобто за московську, як звичайно вчать дітей у нас на Україні. І знов удруге силкувався Якимко постерегти тямую тієї чудної для українця мови, і знов він постерегав тільки п'яте через десяте! Московські слова, схожі трохи з нашими українськими, знов підіймали в його головці — на другий лад — покручі думок, якусь каліч образів. Московська «овца» здавалась йому таки вівцею, тільки якоюсь чудною — ніби з

одрубаним хвостом, з одрубаною мордою і безухом; *криси* (пацюки) здавались йому крисами коло горшка або коло миски, а не пацюками. І поки-то дитина освоїлась та оговталась з мовою чужою! І скільки-то воно перетерпить головної муки од фальшивої педагогії, накидаючої нам чужу мову! І як дитина покалічить мозок покрученими образами! А таку муку терплять діти нашого духовенства, селян, міщан, та й ще за свої злиденні гроші!

Минуло літо. Якимко прогуляв його на вольний степах. Повернуло вже на осінь.

Одного буденного дня в пекарні Лемішки ніби без жадної причини розпочали пекти й варити, ніби на якесь велике свято. Лемішча готувала торбинки з салом, крупами, горщик з маслом, насипала в торбинки яблука, сливи, навіщось складала Якимові сорочки й одержу в скриньку. Наймит викотив новий візок насеред двора. Якимові ніхто не казав про те ні слова, для чого все те робиться. Але він постеріг, що то його мають виражати з дому. Недовго думаючи, дав він драла через огороди до млина, а потім сховався в лози, що росли густо понад водою. Вже сонце високо підбилося вгору. Вже все було наготовлено, а хлопця не було! Наймити, наймички розійшлися шукати його по огородах, в дерезі по ровах і таки знайшли в лозах і принесли на руках додому. Мати хотіла одягти його в козачину, в нові крамні штанці; та ні прохання, ні гостинці нічого не помагали. Якимко кричав, дригав ногами, махав руками, зачіпаючи по виду матір і наймичок. Насилу-силу всі гуртом вбрали його, держачи за руки й за ноги. Сам Лемішка взяв його на руки і сів на віз. На перевозі через річку дитина силкувалась вирватись і кинутись в річку, так що Лемішка ледве його вдержав. Так-то завезли Якіма в духовне училище, що стояло за кільки верстов, на другому боці того ж таки міста, — і покинули одного між чужими людьми.

Сумно було дитині в чужій хаті, а ще сумніше в училищі. Наука там була та ж сама, що і в дяка: той же таки псалтир з Ідумеєю і Амаліком, те ж вчення напам'ять і без тям, без жадного розуміння церковно-слов'янської і московської мови.

Вчителі тільки назначували нігтем, доки було призначено лекції, школярі мусили вчити все те напам'ять, а того, хто не гаразд вивчив, катували різками, аж увесь клас рюмса.

Раз якось старий Лемішка стояв коло одчиненого вікна і, згорнувши руки на грудях, молився богу. Лемішка любив молитись богу довго й голосно, кільки разів одривавсь од молитви, ходив по хазяйству, вертався і знов починав бубоніти, перевертаючи листки товстого акафіоніка. Вікно було одчинене. Осінне ранне сонце піднялося над садом. Біла осіння роса лежала в сутінках на траві, на покрівлях загороди. В вікно потягало свіжим повітрям. Лемішка, молячись, поглядав у вікно і, не маючи на думці прогнівити бога, перемішував слова молитви з хазяйською клопотнею.

«Хліб наш насущний даждь нам днесь...» промовив Лемішка і зараз додав, голосно кричачи на двір: — Параско! не чуєш? бодай оглухла! Одлучи теля од корови.

«І избави нас от лукавого. Яко твоє єсть царство, і сила, і слава...» — А, прокляті свині!
Параско! свині в городі!

І Параска ставила дійницю в ганку і бігла виганяти свині.

«Господи помилуй, господи помилуй, господи помилуй. Слава отцу, й сину...» — А бодай чорти спину городили Шпаченкові, як він оце мені погородив тини!

Коли зирк у вікно! в воротах йшов Якимко. Лемішка вийшов на ганок, не перестаючи бубоніти: «О всепїтая мати, родшая всіх святих святїйшее слово...»

— Чого це ти прийшов? — спитав батько сина сердито. Син залився слізьми. Вийшла мати і почала питати сина.

— Не хочу я, тату, вчитись у школі! Візьміть мене додому, — говорив син крізь слізи.

— Чом же ти не хочеш? Може, тобі хазяйка їсти не дає? Може, тебе хто обіжає? — спитав батько хрипким голосом.

— Не видержу, тату, занидію я в тій школі. Така мене нудьга бере, що вмерти треба. Учителі б'ють та катують, кажуть вчитись, а я нічого не розберу, нічого не втямлю. Ніхто мені не показує

нічого. Хто його зна, як і вчитись! Лучче, тату, я піду за пастуха, піду в степи, наймусь наймитом, а вчитись не буду...

Мати почала й собі плакати, а батько застріг конячку та й одвіз його того ж таки дня знов до школи.

Зломила дитину школа, як лиха година. І почав Якимко вчитись. Не раз тішив він батька і вчителів незвичайним поспіхом у науці. Було підійметься вище за всіх товаришів, то це одразу, дивись, і опадє нижче од усіх, опустить руки, похилить голову. Стала потім гімназія доступніша для простих не шляхетських дітей, і Лемішка перевів сина в гімназію. І там було вчителі не надивуються незвичайній в його охоті до науки, а потім швидко — незвичайний страті завзяття до роботи.

Поки Якимко був малим в нижчих класах, поти батько і мати не примічали в йому ніякої зміни. То був добрий, слухняний хлопець, не цурався гульні з простими хлопцями, не цурався простих родичів, навіть з охотою кидався до всякої простої роботи, звичайної в сім'ї простих міщан. Було оце прийде додому на святки, скине свій мундир, сховає його в скриню, вдягнеться в просту козачину і ганяє з батьком по степах за товаром, аж піт йому з лоба крапає. І не раз мати спиняла його, одривала од роботи.

— Одпочивай лучче, моя дитино! набирайся здоров'я та моці! — говорила вона часто. — І в школі не гуляєш, — ще й дома будеш робити!

Швидко Якимко скінчив гімназію і вернувся додому вже здоровим паничем, чорнобривим та тонким, в новому суконному мундирі. Він почав говорити до батька, до матері, до найминок і сусід по-московському, бо вже ніби соромився своєї української мови, і очевидячки пишався цим та чванивсь перед домашніми і перед сусідами.

Через кілька день по приїзді сім'я Лемішок сиділа ввечері в світлиці. На столі стояли недоїдки вечері, валялись качани кукурузи, ложки, стояли полумиски.

— А що, синашу? — сказав батько, — чи вже спочив ти після школи? Час би нам і до роботи ставати. Наймит на степу. Я завтра раненько побіжу на місто, а ти повезеш борошно; та напій коня, вставши раненько, та випусти його на леваду, нехай трохи попасеться.

— Хто, тату, я? — спитав Яким — само по собі по-московській.

— Атож! а до кого ж я говорю?

— Як же я в сіртуку буду коня напувати та пасти?

— То скинь сіртука, та одягнись у жупанок.

— Де ж ви, тату, бачили вчених людей у жупанах або в свитах, та ще коло коней?

— А хіба ж давно ти ганяв конем до води і вчищав станю, що було аж мати тобі забороняє? Чого ж тобі пиндючитись тут, сливе як на селі?

— Бо тоді я був малим і дурним, а тепер інша річ — теперечки треба пиндючитись хоч-не-хоч.

Батько подививсь на сина, неначе вперше бачив його. Перед ним сидів панич, як маківка, в сіртуці, з розкішним кучерявим волоссям, зачесаним набік. На білому панському виду грали рум'янци. Шия була зав'язана шовковою хусткою.

Довго й пильно дививсь на його батько, і в його брови насупились, насунулись на очі, а голова хилилася од нової невеселої думи. Одразу і вперше батько одгадав, що вигодував і вивчив сина не на поміч собі... Та дума блискавкою мигнула в його голові, збурила кров. Лемішка одначе ривним і міцним голосом промовив, глибоко ховаючи свій здогад:

— Коня тобі можна й не пасти і не поїти. Напоїть твоя мати. Так вези ж завтра борошно на продаж до Ямполья. Та торгуйся добре з жидами і не давай набор. Зараз бери гроші.

— Як же я поїду: сидячи на мішках?

— А хоч би й на мішках. А де ж я тобі візьму карети?

— Я, тату, одвик од такої роботи. Де ж таки! Я скінчив гімназію — і везиму... борошно на продаж! Якось ніяково...

— А що ж ти в мене робитимеш? Іншої роботи тобі тут немає.

Яким замовк. Мати сиділа нишком і мовчки поглядала то на чоловіка, то на сина, догадуючись, у чому тут річ.

— Я, тату, в школі одвик і одбивсь од роботи. З цього в нас у школі сміються. Мені соромно якось оте все зробити, хоч це й не велика труднація.

— А хліб їсти не сором? Га? не труднація? — Спитав Лемішка, і голос його затремтів.

Яким осміхнувся. Мати сиділа ні в сих ні в тих.

— А хіба ж люди їдять хліб тільки з волів, з хазяйства? — промовив Яким.

— Ми, хвалить бога, їмо хліб тільки з того, як бач, і хліб не черствий, не абиякий, як знаєш! А коли ти думаєш їсти хліб з чогось іншого, то немає тобі роботи в моїй господі. Чи хіба будеш цілий вік сидіти, згорнувши руки, та дивитись на батьківську працю?

— Годі тобі, старий! — промовила мати, здержуючи чоловіка. — Хіба ж ти не бачиш, що син молодий, набрався трохи фанаберії од тих дворянських дітей у школі, а дійде до зросту — й до розуму дійде.

— Годі вже мені, мамо, до розуму доходити. Вчений, просвіченій людині не слід піклуватись худобою та борошном. Наука, бачте, провадить зовсім не до того, а деінде.

— А до чого ж? — спитав батько. — Не повинні ж таки науки допровадити до голоду! Бо це були б якісь навісні та скажені науки.

— Науки повинні допровадити до хліба тільки через чини, через скарбову службу. Що ж з того, що я матиму хазяйство, хліб! То пуста річ, коли я не матиму чинів! Мене ні один пан, ні один офіцер, ні поляк, навіть і жид не поважатиме, нехтуватиме мною, не схоче говорити зо мною.

— То дай їм усім дулю під ніс! На дідька вони тобі здались — ті пани, офіцери?

— Е, тату! на дідька!.. То було б мене не оддавати до школи. Як я піду на скарбову службу, добуду чинів, обвішаюсь хоч маленькими орденами... о! тоді інша справа! Тоді ніхто мною не гордуватиме, тоді мені не сором буде по улиці пройти; скрізь мене прийматимуть і поважатимуть. А то що з того, що я вчений у школі? І дяк наш вчений. А чи дуже ж поважають дяка? Мені треба йти в урядники або в військо, добути еполетів, хрестів...

— Схаменись! опам'ятайсь, дурню, хоч ти й вчений! — крикнув Лемішка. — Чи ти хліб їстимеш із тих хрестів, чи що?

— Та ви, люди прості, не казавши лихого слова! ви того не розумієте, — промовив син, спанхнувши і розсердившись.

— Та й ви стали щось дуже вже криві в тих школах! — промовив батько, — бо щось аж надто вже багато тямите! В вас ум за розум заходить. Дав я тебе в школу, та й жалкую. Між панськими дітьми і ти, бачу, нахапався панського духу.

— Ні, тату! Що правда, то не гріх! Вченому чоловікові сором сидіти коло господарства та пильнувати його.

— А я думав, сину, що ти розуму наберешся та ще придбаєш до того, що ми з матір'ю надбали. Пропавший той день, коли мені прийшла думка завезти тебе між паничів.

Вийшов з хати Лемішка. Син зостався з матір'ю.

— Сердитесь на тебе батько, та й сам не знає чого. Ти б йому так не одказував круто, то йому б було й байдуже про те, що ти собі іншої дороги в світ шукатимеш.

Мати пригорнула його голову до себе і почала гладити рукою.

Обоє довгенько мовчали. Мати наче вгадувала, що в сина є щось на думці. Аж ось почав він їй стиха казати, не підіймаючи очей.

— Позавчора, мамо, сидів я надвечір над річкою, нижче нашого млина, коло верби,

закинувши удки. Ви знаєте ту високу вербу, що стоїть над водою, під високою скелею і досягає зеленим верхом до самого верху скелі. Сижу я, задумався. Сонце вже стояло на вечірньому пружі, вже спускалось низенько. Підняв я голову, зирнув на гору, а там... там, мамо, на горі, на вершечку каменя стояв ніби якийсь янгол. Увесь він був білий, і убір на йому білий, і личко біле, і волос ясний, кучерявий, та ніби аж вився по плечах. Перед моїми очима упав він на одно коліно проти сонця, склав на грудях руки до молитви і нахилив голову. Густі коси спали з шиї і звисились двома пасмами. Вітрець гойдав ними стиха, гойдав білою сукнею. Здавалась та постать духом прозорим, при рожевих проміннях сонця. Над самою водою стояв янгол на скелі. Коли ж зирну на воду, а там не стояла, а ніби плила на перекинутому небі та сама постать, як літаючий херувим. Я встав... Якась сила потягла мене на гору. Вибіг я, дивлюсь... нічого нема.

— Я вже догадуюсь, який то був янгол, — одповіла мати.

— А вчора, мамо, я знов сидів там цілий день сливе...

— І не прилітав вже до тебе янгол з неба? — спитала мати, осміхаючись.

— Сонце знов стало на заході. Вечір був тихий, чудовий. Сижу я над удками, а на ужи й не дивлюсь і не одриваю очей од того місця в ясній воді, де я позавчора бачив чудову мрію. Коли дивлюсь — разом, наче з неба, злинула і сіла її тінь... тінь того янгола, над зеленою вербою на одкиді скелі. Тихе гойдання води гойдало ту тінь, вона виглядала до мене з води, наче літаючи на повітрі. Підіймаю я голову, дивлюсь, а на скелі знов стояла та ж сама неземна постать, тільки не в білій, а в рожевій сукні, з рожевими квітками на голові. Знов стояла вона проти сонця на колінах, згорнувши білі руки на грудях. Знов так само нахилила вона голову, наче кланяючись до сонця, котре обливало її всю рожевим промінням. Я не втерпів, сидючи над водою, — не знав, що почати, що діяти! Серце моє затремтіло, в душі похололо. Коли дивлюсь, вона одчіплює одну квітку і, піднявши руку, кидає вниз. Рожа впала передо мною. Я — за рожу. І знов якась сила поволокла мене на гору! Вибігаю, дивлюсь — нічого нема...

— То якась панна, певно, жартує з тобою, мій ясний красуню, — сказала мати, обнімаючи сина. — Куди ж тобі ставати коло простої роботи з цими білими паняньськими руками!

— Не буду я, мамо, тут господарювати! Піду я лучче, мамо, в військо та буду офіцером. Буду конем вигравати! А на мені золоті еполети сяєвом блищатимуть! Всі панни подуріють; як забрязкаю підковами, як застускаю закаблуками! Ох, мамо!

І Яким знявся з місця, взявся в боки і пішов по хаті мазура. Мати водила очима слідком за ним, милувалась його легенькими скоками, сміялась з пустування молодого хлопця.

— Недурне, сину, купала я тебе в любистку...

— Ой, мамо! тісна мені буде ваша світлиця! Було б мене не давати до школи. Страх мені хочеться розвернутись, розім'ятись, розгулятись! Коли б мені музики гриміли, бубни били, кругом мене літали панни, як метелики, що постав на долоню та дмух! а вони й полетіли вгору пухом.

Замість панни, Яким ухопив стільця і почав з ним крутитись по хаті, пустуючи без міри.

Двері рипнули. В хату заглянув Лемішка.

— Лягай, паничу, спати; годі крутитись. А ти, стара, не дуже лишень потурай своєму мазунові. Завтра треба вдосвіта вставати, — Лемішка гуркнув дверима і пішов спати.

На другий день Лемішка пішов до священника порадитись, що йому робити з сином. Священик порадив дати його в університет, щоб він вистарався на доктора або на урядника. Не пошкодував батько, грошей, вирядив сина в Київ, в університет.

Яким видав екзамен в університеті дуже добре. З незвичайним палом та завзяттям кинувся він до наук. З ранку до пізньої ночі не виходила книжка з рук. І не раз пізньої доби, лягаючи на постіль, жалкував Якимко, чому день не довший, а ніч не коротша; чому не можна разом усе вивчити, усе збагнути розумом, все постерегти. Він почував у собі якийсь огонь у грудях, якийсь голод науки й науки! Кинувся він на науку, неначе голодний на хліб.

Веселе молоде товариство почало знайомитись з Якимом, котрому ще в гімназії змінили фамілію Лемішки на *Лемішковського*, щоб не здавалась геть-то вже мужицькою. Раз якось увечері затягла його до себе весела компанія. Випили по чарці, пробалакали цілий вечір. Яким вернувся пізно додому, ліг спати, спав довго, а прокинувшись вранці, почув уперше лінощі і млявість в тілі. Він неначе розм'якинівсь. Взявся він до книжки, не пішовши на лекції, — книжка випала з рук; очі, неначе втомлені, дивились проз книжку, через віно, у синю далеч. На другий, на третій, день він і не брався вже за книжку. Охота до вчіння пропала так швидко, як і припала. Яким почав байдикувати й залежуватись.

Саме тоді підпав якийся студентський празник. На одній улиці Старого Києва, в низенькій, чималій кімнаті, де жили студенти, зібралося ввечері молоде товариство. На ліжках, на стільцях кругом стола сиділи студенти. Деякі грали в карти, деякі бренькали на гітарах. На столі серед хати стояли бутлі з горілкою, валялись шматки й скибки покрайних паляниць і житнього хліба, покришена ковбаса й сало; на папері лежала сіль, стояли пляшки з пивом. Після перших чарок вся компанія загомоніла, почала змагатись про всякі наукові речі, про своїх професорів. Після других і третіх чарок всі заспівали бурлацької пісні: «*Вниз да по матушке, да по Волге*». Потім співали, хто що вмів. Були тут і романси, були й польські пісеньки, навіть і наші туди ж між гурт попали, тільки не ті, що будять спасенні думки про долю рідного краю, що підіймають угору занедбану народність українську, а сміхотворні й навіть сороміцькі, складені по міських шинках та по розпущених вечорницях. Хто знає наш університет тих ще недавніх часів, той, певно, догадається, куди це затягнуло Лемішковського. Ніколи цей університет не стояв високо своїми професорами, oprіч хіба німців, та й ті працювали більш для своєї ерудиції, ніж для підняття вгору духа молодіжці. Російські ж професори бували або затуплені перейнятою на віру од німців наукою, або псевдовчені болботи, або зовсім ледачі пройдисвіти, що втирались у професорство, мов у яку канцелярію задля «жалування» та чину. От же дарма, що наука на кафедрах тоді кульгала або дрімала. Між молодіжжю бували невеличкі, сказати б, братства, що кохались у їй щирим серцем і серед офіціального університету робили свій університет, живий, багатий надіями. Хто встрявав до такого братства, той на все життя набиравсь у йому пошани до просвіти і зневаги до безглузлого буяння вчених неуків. Та було таких дуже, дуже мало! Лемішковському судила доля опинитись між тими, що не дбали про високе, про велике, про святе, а бажали тільки молодого буяння, широкого якогось розгону слова, голосу, сили, — на що, про що, ніхто про це не думав!..

Одного разу, після якоїсь гучної та бучної студентської історії, Якіма, разом з другими, випроводили з університету. Повернувся Лемішковський до Лемішки.

— А що, сину? довчився до якого чину? — питав старий батько, осміхаючись.

— Коли ж, тату, чогось зникла охота до науки, і хто його зна, де вона ділася! Але доволі з мене буде й цього. Поступлю я, тату, в суд або десь в урядники, таки в нашому місті. І од дому не одіб'юся, і до чину дослужуся.

— Хазяйнуй, сину, як і батько твій хазяйнував, так буде найдогідніше, — одказав йому Лемішка.

— Ні вже, годі! Було мене не давати до школи. Не приходиться мені братись до такої роботи; та й хист до цього десь дівся.

— То, про мене, й просовуйся в пани! Бог тобі на поміч.

Яким пішов на службу в урядники в канцелярію, таки в тому самому місті, де жив його батько. Не весела дорога лежала тоді перед людиною не дворянського роду. Трохи не піввіку треба було тягти службу, щоб дослужитись до першого чину. Не смачна була й служба писаря. І не раз було, сидючи за столом і гнучи трохи не цілий день спину над паперами, Яким поглядав в одчинене вікно на вольний світ божий, на зелені степи і пригадував ту важку науку в бурсі, як йому привиджувались у класі зелені степи, вольні пастухи, як завидував навіть вольній череді, що

паслася на вольній сіножаті на луці понад берегами річки. Одначе Лемішковський працював, як віл у ярмі, з тим раптовим завзяттям, з яким працює українець, поки його охоти, снаги й волі. Якима надихувала надія чинів, надія вислужитись, вийти в *люди*, дійти до панства. А мати не раз, сидючи вечірньою добою коло сина, втішалась його надіями.

— Не довелось мені побачити тебе, сину, в золотих ризах. Коли б же, сину, я тебе побачила в золотому мундирі, в хрестах та стрічках, у великому чині! Тоді мені будеш слати шовкові хустки та оксамити.

Раз якось у начальника Якимового був бал. Він мав багато дочок, вже дохожалих і негарних, та затукував до себе на вечори молодих паничів. Лемішковський, як маючий дістати після батька чималу державу й млин, звернув на себе його увагу; запрохано й його на вечір. Цілий день не було йому спокою. Увесь день він чистився, чепурився, виглядався в дзеркало. Старий Лемішка дививсь, дививсь, та й годі сказав, вийшовши з хати. А мати сама наливала синові свіжої води, подавала білий рушник, служила йому, як наймичка.

— Дай лишень, синку, я розділю тобі проділь, зав'яжу тобі шию, приберу тебе, як ляльку! Як би я хотіла побачити тебе в гостях, як тамечки коло тебе будуть росем витись панни, дивитись на твої чорні брови!

— Одчепіться, мамо! — одказав синок з досадою. — Чи зугарні ж ви проділити проділь попанській!

— Не буду, не буду, тільки не сердься, — сказали мати, оступаючись назад з гребінцем.

Вона стала оддалеки і, згорнувши руки, дивилась на сина. З невимовною любов'ю водила вона очима слідком за сином по хаті, за його чорнобривим лицем у дзеркалі.

— Коли б мені глянути на тебе в гостях хоч через віконце! — сказала мати.

— От іще! наробить сорому! покажіться там з хусткой на голова!

— Чи пішов панич? — спитав Лемішка, одчинивши двері.

— Ондечки пішов через двір! — одказала жінка, не одриваючи лица од шибки.

А через двір пішов гордою ходою Яким, рівний та дужий, як явір. Чорні кучері блищали проти сонця, як шовк. Довго слідкувало за ним материне око поза тином, попід зеленим гіллям садків. Мати була горда красою й розумом свого сина, а батько все гомонів та бубонів, супивсь мовчки, хоч і його око не втерпіло, щоб не піти через вікно слідком за гордою ходою сина.

Нетвердою ходою підходив Яким до дому свого начальника. Вікна були освічені. На дворі коло ганку стояли коні приїжджих гостей. Не вперве траплялося йому бути в порядних гостинних в заможних панів, але вперве він йшов до свого начальника в гості.

Гостей в світлицях було чимало, та все поляків, як звичайно буває в повітових містах Західної України. Сам начальник Якимів був поляк, бо поляками тоді був закиданий в нас весь уряд. Ніхто не привітав Якима ласкаво, ніхто не подав йому руки, окрім товаришів по службі, хоча вся шляхта знала його дуже добре. Одначе панни були до його багато ласкавіші, як пани. Гарна врода, краса його очей, краса лица неначе закривали собою просту матір, міщанина батька, не шляхетський рід. Хазяйські дочки обступили його з усіх боків. Гості сходились. З'явились дами, гарно повбирані, надуті, вдаючи з себе значних, навіть великих паній. З'явились молоді панни, і чорняві, і біляві. Між матерями вились, як бджілки, маленькі дівчатка й хлопчики. Все повітове місто насунуло у світлиці начальника з своїми сім'ями, з горничними.

Вже пізно рипнули двері якось ніби голосніше; в прихожій кімнаті почувся великий шелест, неначе через неї тягли сіно, копицю за копицею. У двері було видко три сукні, котрі ворушились од кутка до кутка і зайняли собою трохи не всю кімнату. В залі замовк гомін. Всі дивились на двері і таки довгенько ждали появу нових гостей. Коли це одчинились обидві половини дверей, і в залу вплили три панні, як три паві, три дочки станового пристава, пана Пшепшинського. Між широкими їх сукнями плутавсь маленький, старенький, лисий, як коліно, панок. То був їх батько.

Він був в старенькій, притертій сіртучині. Зате ж бундючні дочки тягли за собою хвости трохи не на всю залу. Голови гостей, що сиділи навкруги зали, з-за тих мушлинових суконь виглядали, неначе з-за білих хмар. Ніхто не вмів увійти в залу з такою повагою, як панство Пшепшинство; ніхто не вмів так поводитись, так поважно поставити лице, очі, губи, як ті три панні.

Лемішковський виглянув з другої кімнати і спинився на порозі од великого дива. Серед зали стояла та панна, котру він колись передніше, влітку бачив на скелі, перед заходом сонця, котру він бачив в прозорій річці, в синій безодні одсвіченого там неба. То була найменша Пшепшинськівна. І тепер вона стояла, як і тоді, вся біла, в білій сукні, в білих рукавичках, в білих квітках на голові. Тільки тепер широка стрічка червоно-кровоного кольору обхоплювала її тоненький стан і червоними смужками виляса по білій сукні на обидва боки. І тепер, як і тоді, ясні, м'які коси вились кучерями навкруги тоненької, білої, як папір, шиї. Чарівна споминка разом устала перед його очима у всій красі тодішньої обстави серед розкішного зеленого листу, на фоні темносинього вечірнього неба. Проти волі Яким повів очима навкруги, наче шукаючи десь, ніби в прозорій воді, її чарівного одсвіту, що так принадно з'явивсь колись на хвилину перед його очима.

Гості вже пили чай. На столі стояли печені на маслі бублики, сухарці, варення і повний піднос великих, дорідних та добірних червонобоких груш. Хазяйка попросила панночок Пшепшинських сісти до чаю коло стола. Дві старші, вже дожили сестри сіли по обидва боки стола, а найменша — саме проти Якіма. Все в хаті ушухло. Всі вважали дочок станового за розумних, добре вихованих, статковитих, але надто вже цікавих й злющих та лепетух, що обговорювали сливе усей повіт. Дами їх трохи боялись, а чоловіки звали їх прехорошими гадюками.

Розмову повела хазяйка з старшими сестрами. Обидві вони цідили слово за словом з таким тоном, неначе на весь світ промовляли якісь закони доброго розуму і високої вподоби.

Найменша сестра не схотіла чаю (мабуть, щоб одрізнитись будлі-чим од інших), а взяла найбільшу, найчервонішу грушу за довгий, загнутий хвостик двома пальчиками, підняла до світла, зогнула трохи набік голову і, з невимовним кокетством запитавши губки, оглядала її червоний бік; а потім, як уже дала на себе надивитись гостям, мов на картину, промовила до сестер — звичайно, по-польській:

— Що за чудовий овоч натури! що за краса! Здається, ніякий маляр не вдав би такого любого рум'янцю на людським лиці, як тут природа намалювала на щоках груші!

Вона схилила голову на другий бік, оглядаючи ту грушу, мов яке невидане диво, з другого боку. Густе пасмо русої коси скотилося з плеча. Великі синюваті очі розплющились, веселі брови піднялись угору. Осміх блищав на рожевих устах, виразно обведених навкруги. Вона підняла руку з грушею до самого світла. Рука, маленька, як у дитини, з одного боку забіліла, як найбіліший мрамор, а проти світла вся світилась наскрізь, ніби налита калиновим соком. І рука з грушею, і сама панна і справді здавалась гарною цяцькою серед гостей.

Яким не зводив очей з тієї руки з грушею, з того червоно-рожевого просвіту її перед світлом. Після чаю старші панни Пшепшинськюї почали гуляти по залі і зашелестіли своїми сукнями. Найменша не пішла, а ніби покотилась до дверей, дріботячи ніжками. Коло Якіма вона ніби ненароком випустила з рук хусточку. Яким в одну мить нагнувся і подав їй. З невимовним осміхом вона подякувала йому, спинившись на льоту, і пурхнула до другої кімнати щось поправляти на голові перед дзеркалом.

Вертаючись назад, вона промовила, дивлячись на Лемішковського: «ох, як же мені хочеться пити!»

Мов несамовитий, кинувся він і приніс їй води. Вона кокетно взяла шклянку двома пальчиками, ледве помочила свіжі губи в погожій холодній воді і вернула Якимові, промовивши: «який же пан ласкавий і звичайний».

Яким не втерпів і простісінько промовив: «Чи не вас то я бачив колись влітку на скелі над

водою в цій самій сукні? Ви стояли навколiшки так надвечори і молились богу, згорнувши руки?»

Панна трошки почервонiла, а Лемiшковський спahнув полум'ям до самих брiв: йому здавалось, що вiн її зневажив.

— Нi, я нiколи не лазю по скелях, — промовила вона, осмiхаючись. — Може, то була мрiя вашої дуже палкої фантазiї?

— То була мрiя, котрої я нiколи не забуду, — промовив Лемiшковський просто й щиро, аж кокетна панянка здивувалась.

Свою розмову панна вела по-польськiй, а панич по-московськiй, — така чудасiя частенько трапляється на нашiй Захiднiй Укрaїнi!

Почалися танцi. Лемiшковський раз у раз танцював з нею пiд бренькання розбитого клавiкорда. Старi дочки хазяiна понадимались, а Лемiшковський лiтав по хатi з своєю панною, забувши про все і не зводячи очей з її бiлого личка.

Як танцювала вона з iншими, вiн водив очима слiдком за її легким лiтанням, за тонким станом, за ясними локонами, розвiяними по голові в танцi.

— Чи ви пак не нудьгуєте у нашому невеселому мiстi? — спитала Зося (так звали найменшу панну Пшепшинську). — Може, ви маєте доволi розваги у сiм'ї з братами, з сестрами?

Лемiшковський почервонiв од цього натякання, та перемiг себе і одказав:

— Мої батьки старi, а сестер не маю. Моє життя дома невеселе.

— Чому ж ви не шукаєте знайомостi?

— Тепер менi цього не потрiбно. Тепер менi вже всюди свiтитиме моє сонце!

Зосi не сподобалась така швидка побiда над хлопцем, її заманулось любощної тяганини на трохи довший час. Наче його не зрозумiвши, вона повела таку розмову:

— А пан думає, що менi весело жити в сiм'ї? Одна музика, читання улюблених авторiв та молитва до бога, і всi мої забавки й радощi.

— Чи не прийдете ви знов молитись на ту скелю, де я вас колись бачив? — каже Лемiшковський. Зося осмiхнулась.

— Тiльки й мого щастя, — промовила вона, — що молитва серед розкiшної натури, де мене нiхто не стривожить тим матерiальним клопотом. Я люблю молитись пiд небом, пiд зорями, де душа прямує просто до бога.

— Який би я був щасливий ще раз побачити вас на молитвi! Як сяє тодi краса вашого лиця!

Зося аж облизнулась, а старша сестра вже давно кмiтила за Зосею та Якимом.

— Зося, — сказала вона, — чи не час пак нам додому?

— Нехай же пан не тривожить моєї набожностi, як часом побачить мене на розмовi з богом, — промовила вона тихо до Якима на прощання.

Тодi, як Лемiшковський лiтав iз Зосею в танцях, впивався красою її лиця, саме тодi двоє так само щасливих очей ходило слiдком за ним до пiвночi, кмiтило за його чорними кучерями і за бiлим личiном Зосi. То були очi його матерi. Вона не втерпiла, сидючи дома, таки почимчикувала до дома, де Яким гуляв на балу. Пiд свiтлими, незаслоненими вiкнами стояла купа простих людей, дивлячись, як гуляють і танцюють пани. Стара Лемiшиха вмiшалася мiж погоничiв, мiж молодиць, знайшла очима свого сина і милувалась ним до пiвночi. Вона не втерпiла, щоб таки не торкнути лiктем одну перепiчайку й бублейницю, приказуючи: «отак нашi верховодять! отак мiй Якимко правує паннами! Линуть до мого сина, як бджоли до меду! Та й гарна ж ота русява панночка! Це менша Пшепшинськiвна. Отаку б менi невестку добути!»

Вже почало на свiт благословитись, а танцi не переставали. Вже Лемiшиха позiхала і вернула додому, лягла на постiль, пославши переднiше синовi найм'якшi подушки, а Якима все не було. Стара мати не спала, — щаслива щастям свого сина, горда його красою, його вродою й танцями і навiть залицанням.

Вже надворі добре свінуло, як Лемішковський прийшов додому. Рання роса присипала срібними краплями його чорні кучері, а ранній вітер, тихий і свіжий, прохолоджував його гаряче лице, палаюче щастям і любов'ю, одганяв дрімоту од очей і навівав милі думки. В щебетанні пташок йому вчувалось дзвеніння фортеп'яна, а червоне небо на схід сонця, а блискуча зірниця на синьому небі малювала перед його очима вид рум'яної Зосі з синюватими тихими очима, з привітними устами.

Яким рипнув дверима, а мати вже й схопилась йому назустріч з жартовливим наріканням на пізнє вертання додому.

— Лягай, сину, та спи до півдня. Може, тобі присниться Зося Пішепшинськівна.

Мати ненароком потрапила на його мрію.

— А ви, мамо, як знаєте про Зося? — спитав син.

— А хто бігав цілісінський вечір слідком за тобою, як не та хирна Зося? Ще й хусточку випустила з рук!

— А хіба ж ви, мамо, там були?

— Хоч б не була, та бачила...

— Чи не заглядали часом ви в вікна? — промовив син. Кров кинулась йому в лице. Темрява досвіткова захвала рум'янець сорому на його лиці.

— І прийшла вам, мамо, охота на старості слідком бігати за мною, тертись попід вікнами, між погоничами!

Мати замовкла.

Старий Лемішка вже давненько встав і ходив коло хати, згорнувши руки і бубонячи молитву. Через одхилене вікно до його вуха долетіла розмова матері з сином.

Лемішка всунув голову в вікно знадвору:

— А що це, волоцюго! думаєш матір вчити на старість, чи що? Спи, коли даю тобі пристановище в моїй хаті, а то про мене, на всі чотири!

Не озвався до його син, — він боявся батька, його крутого норову, твердого слова.

Довго не будила мати сина. Вже в церквах задзвонили на пізню службу, а Яким усе спав, — йому все снилась Зося то на високій скелі, то в тихій прозорій воді, вся біла, як перший сніг, то з'являлась вона йому з грушею в руці, то стояла вона перед ним вся прозора й рожева, мов огнева, в вінку з червоних зірок на голові, то з'являлась перед ним в блискучій короні, як от малюють святих на образах.

Промінь пекучого сонця впав йому на лице і розбудив його. Він швиденько вмився, одягся і побіг до церкви, маючи надію побачити там Зося, хоч не в церкві, то, може, десь на улиці. Вже кінчали одправу, як Лемішковський протовпився наперед до іконостаса а, на свою велику радість, побачив там Зося.

При недостатці католицьких костелів на Західній Україні католики не цураються православних церков. Зося стояла навколішки перед образом богородиці, по польському звичаю, і, опустивши вії на щоки, схилила голову над молитовником. Густий чорний вуаль затуляв її білий лоб і прибільшував білину її лица, трохи блілого після вчорашніх танців. Ні разу не підвела вона очей, ні разу не подивилась вона на людей.

Люди заворушилися, зашамутіли, виходячи з церкви. Не дивлячись на Якима, пішла Зося за людьми. За густим гуртом не можна було протовпитись до неї. Вихопивсь він у бокові двері і обійшов кругом церкви, гадаючи, що наздожене її. Зосі нігде не було видно. Мов привиддя, зникла вона кудись у бокову улицю. Довго він зиркав сюди й туди по місту, — нігде не було Зосі. Коли — підняв він очі на взгір'я, що тяглося понад домами, — щось біле майнуло між кущами ліщини.

То була Зося. В одну мить оббіг він поза дворами і наздогнав її на зеленому взгір'ї. Щоб одсапатись трохи, зайшов він за кущі і почав стиха ходити по горі, ніби оглядаючи чудову

околицю, що розстелялася внизу з цілим містом, з домами, хатами, сіножатями, городами. Далі, мов несподівано, зустрівся з Зосою. Вона жахнулася, аж кинулася, вглядівши його перед собою, чи зробила такий вид, ніби жахнулася; а проте швидко оговталась і почала:

— Чи й ви любите гуляти по цих взгір'ях та милуватись виглядами на околиці? — спитала вона його і, не ждучи відповіді, додала, — ой, як я люблю природу! То найліпший час мого життя, як зайду я в тиху долину, в тихий гай, зостанусь сама з моїми думами, моїми мріями або з книжкою та з богом.

— Як мило слухати, що гарна панна та ще й любить те, що найкраще на світі! — сказав Лемішковський.

— Чи бачите той зелений гай на долині? Там є криниця, там є каміння, там повно квіток. Мій боже! — промовила Зося тоненьким голоском, згорнувши руки, як до молитви, і підіймаючи очі до неба: — Яке там чудове місце! Там птиці цілими хорами виспівують концерти, там травиця зеленіє... Ох! які солодосінькі години перебуваю я, сидячи там в самотині або гуляючи ранком, а часом ввечері!

— Тепер і я буду любити те місце, де ваша біла ніжка покинула слідочок.

Так розмовляючи, Лемішковський геть-геть провів Зося, трохи не до господи її тата.

Вернувшись додому, Яким застав чималий гурт гостей у свого батька. На завтра лагодився ярмарок у близькому містечку. До Лемішки заїхав, прямуючи туди, брат у перших із жінкою; та заїхало двоє міщан приятелів з недалекого міста, та завернули два мужики-крепаки із жінками, давні знайомі, що Лемішка, ярмаркуючи по повіті, часом попасав в їх коні.

Яким довго не приходив з церкви. Треба було ждати його з обідом. Лемішка сидів насупившись. Він давно почав прикмічати, що син не поважає ні його, ні матері, дивиться на їх згорда, зневажає їх просту мову, цурається їх при людях, хоч дома на самоті ще сяк-так обходиться з ними.

— Давай лиш, стара, по чарці! — промовив Лемішка, — вітай гостей! Доки ж нам ждати нашого панича!

Гості випили по чарці і розговорились. Молодиці заокотіли про свої хатні справи. Чоловіки балакали про ярмарок. Коли це двері одчинились, і на порозі з'явивсь Яким. Він окинув здивованим оком усіх гостей, не здіймаючи картуза, стоячи на порозі і держачись за клямку.

Просимо до хати! не лякайся! — сказав Лемішка. — Не вовки! не з'їмо!

Син скинув картуза, вступив у хату. Його панське убрання і біле лице дуже одрізняли його од чоловіків і молодичь. Він насилу гордовито привітався до гостей своїм звичаєм по-московській.

Лемішин родич Охрім, високий і плечистий міщанин, сміливо підступив до його і тричі поцілувався з ним. Другі гості, як знайомі, підходили до його і цілувались з ним усі, навіть молодичі.

Лемішковський очевидячки з досадою і навіть з огидою одбував той простий, але щирий звичай привітання.

— В наших краях давно час обідати, — промовив батько.

Посідали гості за стіл, а Яким майнув у кімнату й довгенько не виходив до гостей. Зоставлене йому місце за столом дожидало його.

— Просимо, сину, обідати! — гукнув батько якось з досадою. — Іди хоч посидь з нами, коли після панського балу не хочеш їсти.

Яким вийшов і сів коло дядька. Гості мовчали, сподіваючись розумного слова од чоловіка вченого.

— Як же вас, небоже, господь милує? як живе? — спитав його дядько Охрім.

— Так, як бачите, — промовив Яким, похнюпившись у тарілку.

— А наші синки дуже нудьгують за вами, — додала весела Охрімова жінка. — Все згадують

про вас, а теперечки, якби побачили вас, то й, певно б, не впізнали.

Яким нічого не говорив, — їв мовчки, що йому мати присовувала.

— Мій Василько і сьогодні згадував за вас, — заокотіла весела дядина. — Вже й виріс, а такий тобі пам'ятливий, що й господи! І досі все пам'ятає, як ви було приїжджали до нас у гості з татом своїм, як годувала вас наша покійниця мати горішками та медяниками, як ви було пустуєте з нашими хлопцями. А ви, мабуть, вже позабували про те в школах? Чи пам'ятаєте, як ви з нашим Васильком влізли у город та нарвали повнісінькі пазушки огірків-пуп'янків з огудинням, та ще й принесли нашій матері ніби гостинця? Не знали старі, чи сміятись, чи досадувати!

Яким не знає чого почервонів.

— І наша Варка Макотрусівна, таки колись ваша сусіда, що вийшла заміж у наше село, — озвалась одна молодиця, — й досі згадує про вас. Каже, що бачила вас недавно на ярмарку, та не насмілилась підступити. А колись, каже, ви так з ними вигравали у хрещика та в киці-баби! їй-богу, й тепер все згадує!

Яким навіть не звернув уваги на її слова й мовчав.

— Чом не одвідаєте коли нас старих? — спитав дядько ласкаво. — Приїхали б коли-небудь, небоже, посиділи б, побалакали б. Ви люди вчені, а ми прості, темні. Ви б нам дещо розказали, а ми ладні послухати доброго слова.

— Коли немає часу, — буркнув Яким. — Я на службі вже.

— Цураєтесь ви нас, як бачу! — одрізала попросту й щиро дядина. — А доки були малим в менших школах, то було і в руку мене цілуєте.

Лемішка сидів насупившись.

— Господь гордим противиться, — промовив батько словами святого письма. — Коли, сину, не хочеш з нами розмовляти й пити, то ми й самі вип'ємо й побалакаємо. Давай, стара, по чарці! Будьмо здорові! Помершим душам царство небесне, а нашим родичам нехай легенько гикнеться!

Чарка пішла навкруги стола. Яким не випив і тим показав очевидячки неповагу до гостей. Гості загомоніли, повеселішали, вже й не обертаючись з розмовою до Якіма, і, випивши, почали, як кажуть, «наздогад буряків» судити панича.

— Доки маленькі діти, доги й шанують батька-матір, — сказав дядько Охрім, — а повиростають, то вже й дивляться в ліс. Нащо їм тоді батько й мати?

— Воно, бач, не те! — промовив старий Лемішка. — Поки дитина не вчена, поти й поважає батька-матір. А як закуштує школи, вже й одвертає пику, вже й кирпу гне! І робити не хоче, бо, бач, ручки білі, щоб не зчорніли.

— Їй-богу моєму, правда! — додав селянин. — Дав я оце дочку до школи. Одже ж, песька дитина, тобі вже й до роботи не кидається! Схопиться раненько, зараз мисться, прилизується до дзеркальця, каже: треба йти до барині, чи до тієї вчительки.

— Все то претється в пани, аби закуштувало школи, — промовив Лемішка. — Все то лізе на службу до того дворянства. А господарство марнується, бо до його треба догляду; до хазяйства треба хазяйського ока. Недурне ж кажуть, що хазяйським оком худоба сита, або — що руки хату держать. Всім хочеться того панства, неначе не доволі й тих панів на світі!

— А хто ж буде свині пасти, як усі постають панамі? — додав один сільський філософ. — Це буде гаразд, як усі вивчаться та покинуть роботу! Хто ж настачить хліба на ту панську голоднечу, коли всі позакладають за спину руки та свистітимуть, ходячи по хаті. А мені здається, що книжка книжкою, а робота роботою. І книжку читай, і богу молись, і до хліба берись! Наш дяк вчений, а снопи на полі верне, як і наш брат, тільки коси йому теліпаються та борідка трясеться. Знов пішла чарка навкруги стола.

— Пошли, боже, нам щастя й здоров'я! помершим чарка, а нам горілка, — приказував Охрім, — нехай нашим ворогам легенько гикнеться, як собака з тину ввірветься!

— Так-то такі — промовив Лемішка. — Ми й небагато вчилися, а цілий вік працювали, то й маємо. Хто дбає, той має! Не дуже гонимось за тим панством. Бог знає, як воно далі буде з нашими недостатками та засобами. Я таки не дозволив своїй жінці одягатись у сукню. Ходи, було кажу, в спідниці. Бо надівати сукню — чесно, але, якби довелось потім після сукні знов улазити в спідницю, — як би то воно здавалося? А чи мало я знаю, хоч би і в нашому місті, таких, що ходили в тих капелюшах, а тепер і босенькі ходять! Бо, відомо, злидні не за горами.

— Я б зроду-звіку не ходила простоволоса, хоча б ти мене й силував, — обізвалась Лемішиха. — Чи слід же молодиці світити грішним волосом проти божого сонця? І мати моя носила очіпок на голові, і я зав'язуватимусь в чушку вже й до смерті.

— І душа моя ненавидить тих панків-голодранців! — промовив Лемішка. — Останню копійку занастить, аби здаватись паном. Сьогодні пан, а завтра пропав!

Яким слухав, мало їв і нічого не пив. На всяке питання він одрізував гордовито й помосковській, коротко й звисока. Його вже ніхто не став і займати. Серед компанії свого народу, серед своєї сім'ї він сидів, мов чужісінський чоловік. Московська школа на нашій Україні багато одрізнила луччих людей од свого народу, од свого плем'я, од сім'ї, од батька й матері. А знов народ дуже одрізнив сам себе од панів, од вчених українців і косим оком поглядає на їх! Між ними викопана велика безодня! І потрібно великої, великої праці не одного генія, щоб засипати ту провалину, почату поляками, скінчену москалями, щоб зв'язати, що порвала наша недбайливість, та стидка українська байдужість, та ледача недобачливість.

Якимко, колись коханий син свого батька, своєї матері, втіха своєї родини, цурався свого роду, свого плем'я, тікав од матері, соромився мови свого народу, не любив батька. От до чого допровадила його наука без народності!

Почали їсти всяку страву, а після вареників Лемішиха винесла добрий глек варенухи, смачної, пахучої та солодкої. Пішла чарка з варенухою кругом стола!

— Та випийте ж, небоже, хоч раз до нас! — просив дядько Охрім Якіма. — Сама ж паніматка варила, а я вас сам почастую. Коли ж не вип'єте з моих рук, то я більше до вас і не приїду.

Яким хилив тоді горілку не згірше свого дядька Охріма. Але що скаже Зося, як довідається, що він п'янствує з мужиками? Ця думка не давала йому опокою. Піднесена близьенько варенуха так гарно, залоскотала йому в носі, що він не втерпів, привітався по-письменному, випив чарку, другу. Гаряча варенуха трохи вдарила йому в голову.

— Ми думали, що ви нас втішите вченою розмовою, — говорив далі дядько. — Ми радніші й до вечора слухати розумного слова за чаркою доброї варенухи.

— Нехай бог спасеть і нашого батюшку, та й його синів, — промовив селянин. — Оце було як прийдуть на проводи на громадський обід, то так наслушаєшся всього, що й господи! Було розкажуть нам, як на тім світі буде людям: що буде грішним, а що праведним; розкажуть було і про Адама, і про пекло, і про рай. І малі ті паничі, а так тобі розкажує, та все попросту, та все по-нашому, мов шовком гаптує! Що то пак письменний чоловік! У книжках все написано. Розкажіть, будьте ласкаві, дещо, а ми послухаємо! Адже ж, кажуть, і ви колись вчилися на священника, та вже опісля повернули тобто на пана.

Якимові сподобалась річ селянина. Варенуха трохи розворушила його наукову пиху. Він почав розказувати про те, як наука допомогла всім народам вийти з темряви, а потім повернув на розмову про блискавку, про грім, про дощ. Спершу почав був таки говорити по-українській, але сам язик, привчений московською школою, зараз повернув на великоруську мову. І потекла його мова книжна, школярська, невтямлива народів.

— Молнія (блискавиця) праисходит вследствие скапления электричества в воздухе. Это, видите, такая огненная сила, которая скрывается в земле, в воздухе, а потом разряжается, загорается, воспламеняется...

— Господи, як хороше! як гарно! — промовляли молодичі, киваючи одна до однієї головами.

— Кагда електричество скапляется и начинает разряжаться, тагда воздух с страшною силою устремляется в безвоздушное прастранство, прастранство, то есть место пустое, примерно как эта комната. Патом гром!.. Трах-тарарах!

Яким, бувши вже напідпитку, тарахнув кулаком по столі, аж пляшки задзвеніли. Варенуха почала його гарячити.

— Ой, господи! аж страх бере! — промовила молодича з слізьми на очах. Їй здавалося, що Яким розказував про пекло.

— То грім битиме всіх грішних? — спитала вона в Якіма.

Всі слухали, обернувши очі до Якіма, ловили кожне його слово; усім здавалося навіть, що вони розуміють, хоч кожне слово Якимове було для них тайною, потайнішою од християнських тайн.

— Скажіть нам, коли ласка ваша, чи правда тому, що під землею є риба-кит, котра часом трясе землею? — спитав селянин.

— Не вірте! тому неправда, — одказав Яким. — Земля крутиться кругом сонця і вертиться на своїй осі.

— Осі? чи вже ж то? Хіба ж земля крутиться, як колесо? Всі засміялись, зглядуючись.

— Авжеж так! — говорив далі Яким. — Движение бывает центростремительное, тобто...

Яким постерегає, що його й справді не розуміють слухачі, хотів говорити попросту, але якось не потрапляв. Піт виступив у його на лиці. Його розмова, мабуть, не дуже вдоволяла слухачів, бо один дядько покрутив, покрутив головою і сказав:

— Це все... бог з ним... А скажіть нам, паничу, коли-то добре буде людям? Бо вже лихого натерпілись ми доволі. Ви людина письменна, може, де вчитали в книжках!

— А якого ж добра ви ждете? — спитав Яким, не розуміючи, що йому одповідати на теє.

— А якого ж добра нам ждати? Чи не буде полегкості на податі, на хліб?

— Про це я не відаю, навіть у книжках нічого про те не начитував.

Яким утомився, силкуючись розмовляти з народом. Розмовляти з народом він не вмів, хоч і жив між простими людьми.

Вже звернуло з півдня, як гості почали прощатись. Старий Лемішка повеселішав тим, що гаки його вчений син показав гостям хоч трохи свого розуму. Мати була рада і все щось говорила та говорила. Дядько Охрім з дядиною теж були раді, що небіж сподобив їх розмови і не гордує ними. Всі вийшли надвір, всі обнімались, цілувались, обнімали й міцно цілували Якіма, потім посідали на вози і під гарячим промінням південного сонця рушили в дорогу. За ворітьми знов спинились. Стара Лемішиха з пляшкою в руках частувала гостей на дорогу, подаючи чарку на вози. Ще раз перецілувались і, розпрощавшись в останній раз, рушили на ярмарок. Старі вернулись до хати, а Яким пішов в садок, ліг в затінку в холодку під гіллястою яблунею і міркував про випадки того дня.

«А що буде, як Зося часом почує, що я п'янствую з мужиками та міщанами, веду з ними компанію? Чи знає вона, чий я син, хто мої батьки? А як дізнається, чи буде мене любити? Чи схоче вийти за мене заміж...»

Такі думки промайнули в його в голові, тоді як його очі дивились на той гай, де Зося любила гуляти ранком та вечором. Верхове гілля того гаю витикалося з-за зеленої гори. Над гіллям миготіло блискуче марево сонця, слалась тонесенька намітка сизого туману. Той гай здавався йому зачарованим, тягнув до себе всю його душу, принажував його очі, його думи. Чи не під тим дубом вона тепер гуляє, що ондечки розіслав гілля, як ті руки? чи не та липа з зеленим листом дивиться на її красу?

Вже сонце наближалось до заходу, як Лемішковський встав і поволікся до того гаю.

Місце, де любила гуляти Зося, було найкраще на всю околицю міста. В свято або в неділю туди йшли на гулянку не одні панночки Пшепшинські, але й другі городяни, панки, міщанки і навіть міські наймички. Неширокою зеленою долиною, між двома крутими зеленими боками гір крутився маленький поточок води, переливаючи воду з одного ставочка до другого. Подекуди попід горами росли густі гаї, розкидані ніби букетами. По долині росла осока понад водою, цвіли купами лісові квітки. З боків гори місцями виступало сіре каміння. В одному узір'ї яру блищав ставочок, обсмугований високими вербами, чорнів млин, а другий узір'ї вганявся в зелену діброву. Узенька стежечка крутилася гадючкою по зеленій траві і доводила до криниці з погожою водою.

Вернувшись додому, Зося до словечка розказала сестрам про зустріч з Лемішковським і навіть про те, що Лемішковський повинен сьогодні стрінутись в долині. Зося була певна в тім, що Лемішковський любить її. Їй забажалося допекти старшим сестрам за важку опіку над нею, що вже їй остогидла.

— Мої сестриці кохані! — промовила найстарша сестра Люцина. — Давайте пожартуємо трохи з тим чудовим *мужичком*!

— Добре, моя дорога! — одказала середуша, Рузя. — Він такий гарненький хлопчик, хоч і мужичок!

Кожній хотілось причарувати серце молодого і гарного мужичка.

— Знаєте що? — промовила Люцина. — Уберімося так, щоб підійти під його міщанський смак. Понадіваймо сукні, які в нас є найясніші! щоб так і різали в вічі. Це йому, надісь, буде до вподоби.

Панни кинулись до гардероба. Та думка стала їм приводом і до забави, і до кокетства, без котрого полька ані тхне і не дихне!

Люцина знайшла не дуже модну сукню, ясновервону, без жадних квіток. Червоний кольор дуже приставав їй до лица! Вона знала теє. Поверх червоної сукні вона підперезалась ще червоною широкою стрічкою, на голову наділа якісь квітки, з бархаток огневого цвіту, схожі на червоний мак. Її чорні брови, карі очі, повне рум'яне лице з повною шиєю серед червоного цвіту покращали вдвоє. Вона взяла в руку пучок найчервоніших оргиній.

Рузя убралась так само в саме зелене. Темнозелена сукня дуже пристала до її не дуже темних кіс. Свої розпущені кучері вона перевила зеленою оксамитовою стрічкою, її повне біле лице з дуже ніжним рум'янцем, з червоними губами здавалося пишною квіткою серед зеленого листя.

Зося убралась в нову ясноблакитну сукню, — блакитну, як небо. Без жадних квіток або стрічок на голові і на шії, вона зливалася з синім небом, тоді як йшла по горі. Тільки її русява головка з кучерями та з білими, як сніг, одслоненими плечима, здавалось, літала по небі, як той двукрилий херувимчик.

Саме вбирання коло дзеркала було для сестер такою втіхою, таким проводом безробітного святкового часу, що панни безперестанку реготались з своєї вигадки, з своїх театральних суконь.

— А знаєте, мої сестриці, яка мені оце думка прийшла? — промовила Люцина, дивлячись на одну картину на стіні, де були намальовані три богословські добротинки: віра, надежда й любов у постаті трьох панночок, що сиділи під пальмовим деревом. Одна панна була намальована з хрестом, друга з чашею, а третя з малою дитинкою. — Чи пам'ятаєте ви, сестриці, ту високу грушу, що схилилась над самою криницею? Ми посідаємо під грушею доконечне так, як оці панни, і будемо дождати Лемішковського.

— А справді посідаймо! посідаймо! — гукнули в один голос сестри, припліскуючи в долоні.

— Тільки що ж оце ми позабираємо в руки, щоб достоту сповнити оцю картину! — промовила привідниця Люцина. — Тут одна панна держить хрест, друга чашу, третя дитинку. Не позабирати ж нам у руки таких речей. Ми й без того в цих патріархальних сукнях поставали схожі на якихсь святих преподобниць! І без того ціле місто чудує з нас. Дитину ще сяк-так... Хіба взяти

того опецька нашої наймички.

— А хто ж його візьме? — спитала Зося.

— Зося! а хто ж більше? — одказала Люцина, і всі засміялись.

Той регіт долетів до ушей сонного батька, що спочивав по обіді в другій кімнаті, завертвіши голову білою хустиною, щоб по лисині не лазили мухи. В довгому шлафроці, в патинках, з білою хустиною на голові, котра до того прехимерно стирчала якось ріжком, виглянув Пшешшинський з-за дверей, сліпаючи сонними очима.

— Що тут діється? — спитав він з гнівом. Дівчата з реготом кинулись до його й почали цілувати з усіх боків, просячи пробачення.

— Смійтесь, діти, аби не плакали; та коли б ви собі йшли або гуляти, або заміж, абощо! Жених от трапляється...

Незабаром потім вийшли сестри з дому і пішли до гаю глухими переулками, щоб схватись од цікавих очей городян. Люцина, вся червона, горіла, як огонь, і несла в руках великий букет з оргиній, червоних, як жар. Червоний убір на голові, що скинувся на дівчачі квітки на кибалці, надавав їй вид сільської дівчини в квітках. Рузя, вся в зеленому убранні, несла в руках розкішну гілку райдерева. А Зося, блакитна, як небо, держала в одній руці книжечку, а другою вела невеличкого сусідського хлопчика, гарного, як янголятко.

На яру коло криниці було найкраще місце. Високий камінь трохи виступав з гори. З-під його лилася вода з холодного джерела і стікала в широку криницю з природним кам'яним дном. Чиста, як кришталь, та погожа вода стояла сливе вщерть з кам'яними цямринами криниці. В воді тихо плавала криничана червонобока жабка. Прихожі люди, припадаючи коліньми на камінь, нахилились і пили воду. Густі кущі ліщини, бузини, чорноклену понависали зверху над криницею, а збоку росла стара широкогілляста та дуплиняста груша. Коло груші повитикане з землі каміння лежало, ніби природні лавки для спочинку. Те місце вибрали панночки Пшешшинські для своєї комедії. В театральнім покладі сіла Люцина під самою грушею коло стовбура, широко розіславши червону сукню по траві. Трохи нижче, на кам'яних східцях, по обидва боки посідали сестри. Рузя обмахувала лице зеленою гілкою райдерева, а Зося посадила коло себе хлопчика в білій сорочині, підперезаній червоним пояском. Вона розгорнула книжку і почала нібито читати. Вигляд і справді дуже нагадував картину трьох доброчинків і тільки тим одрізнявся, що старші сестри, з гарними, але злими лицами, більше обтілювали ніби гріхи, ніж доброчинки.

Усі прохожі, навіть селяни, задивлялись на панночок, на убрання, на сукні, стрічки. Деякі міські штукарі назвали старших сестер гарними кольорованими гадюками, що вгніздилися на зеленій траві. Але всі задивлялись на Зося з малою дитинкою. Гарна й тиха, з малим хлопчиком коло себе, вона навспряжки здавалась янголом, котрий на образах проводить на небо праведну душу.

Панни не помилились. Лемішковський приблукав до гаю і тихо ступав стежкою, шукаючи очима Зосі. Червона постать Люцини, як та огнепальна купина серед зеленого листу, звернула на себе його очі. Наблизився він і остовпів. Картина дуже вдарила йому в очі. Зося здалась йому якимсь незвичайним духом, котрому б жити тільки на небі.

Не досягаючи до самого більшого доброчинку, він сів коло Зосі, поклонившись сестрам і привітавшись з ними. Зося ледве підвела на ного очі і знов опустила їх несміливо додолу.

— Чи й пан любить самотину, як і ми? — спитала його згори Люцина.

— Я недавно полюбив цей гай. Він од нас далеченько, — одказав Яким.

— Що ви знайшли тут таке принадне? Чи погожу воду в криниці, чи тутешнє чисте повітря? чи, може, тутешніх людей? — спитала Люцина.

— І вода добра, як видно, і повітря чисте, і яр зелений, але я тієї думки, що люди багато краші од усієї краси натури!

Люцина двома руками загарбала собі той комплімент, аж очі в неї заблищали радісно, аж ніби заграли.

— То пан не любить краси цього місця? — спитала Рузя тоненьким, але підробленим, не своїм голоском. — О, який же сором! Не розуміти краси синього неба! Дивіться! — промовила романтична панна, — яке тут дерево розкішне, небо чисте! А той потічок, що тихо дзюркотить коло ніг наших по камінчиках, ніби мале дитя рюмсає! А ті квіточки, що он-оно на долині засіяла божа рука! а те зелене бадилля...

— Тим, певно, ви й сукню добрали до своєї вподоби... Вона зелена, як те бадилля...

Рузя прикусила язика, трохи зобідившись. Яким простяг руки до дитини, не знаючи, як зачепити Зося. Дитина сміливо обняла його шию рученятами, притулила до його лиця голову і своє біле, як лляні пачоси, волосся до його чорних, як воронове крило, кучерів.

— Ви, надісь, дуже любите дітей? — спитала Зося і зачервонілась.

— Дуже люблю дітей і всіх людей, добрих, як діти.

— Діти — то те саме, що й натура, — перебила Рузя. — Вони нікому не заподіяли лиха, як от квітки, що ростуть ондечки на долині. То земні янголи, послані богом на втіху людям.

— Я, здається, бачу вас тутечки в перший раз, — спитала Люцина згори. — Чом ви сюди не приходите гуляти?

— Бо не маю часу. Тепер нас закидали роботою.

— А як мило після важкої роботи зостатись з своїми думами в такій чудовій околиці! — промовила Люцина. — Як це місце придатне для філософських дум!

— А ви тут часто філософствуете? — спитав Яким. — Мене дуже бере цікавість довідатись, про що молода панна думає, та ще в лісі?

— Чи вже ж ви думаєте, що панна незугарна навіть думати про що путнє?

— А мені здається, що панни тільки вигадують модні сукні та всякі убори.

Люцина почервоніла. Другі сестри осміхнулись.

— А мені здається, що панна, коли вона хоч трохи путня, таки зугарна й погадати, подумати головою, і пожити серцем, помарити гулячою мрією і часом інколи й погадати про сукні та стрічки, як ви кажете, — сказала Люцина.

— Вважайте, пане! дівочий розум зугарний і здатний постерегати навіть філософські тайни і складати отакі прехороші букети, як отсей, — додала Люцина, — і навіть жартувати з молодими паничами...

Щоб здаватись молоденькою, трохи легкодумною дівчиною і підійти під стать простих дівчат, вона одірвала найбільшу оргинію і кинула нею згори на Лемішковського. Якраз тоді йому трапилось підвести очі вгору! Оргинія потрапила йому в самісінький ніс, ляпнула листом по щоці, одскочила і тихо впала в криницю, розстеливши червоний лист по воді і ніби сміючись жовтим осередком з незручної панни.

Всі засміялись. Дитина аж покотилась од сміху. Люцина почервоніла і почала просити пробачення, додаючи одначе, що панна, на який би спосіб не дарувала паничеві квітку, не повинна просити вибачення.

— Добре даруйте! Мабуть, од щирого серця, бо в мене аж ніс заболів, — обізвався Яким по-простацькій.

Тим часом, як старші сестри пускали на його свої стріли, щоб вразити його серце, Зося розгорнула книжечку і почала читати. Лемішковський не зводив з неї очей. Яка вона здавалась йому гарна, добра, тихенька, ласкава поруч з кокетками сестрами. І вона не подивилась на його, не зайняла й словом... і тим ще більше сподобалась йому.

Незабаром потім всі встали. Яким зараз пристав до Зосі, взявши на руки хлопчика, в котрого боліли од ходні ноженята. Доріжка була вузьенька. Старші сестри тулились до його, спихаючи одна

одну, одначе мусили вдвох ступити вперед і зоставити позад себе Зося з Якимом.

Вже починало смеркати, як Лемішковський проводив панночок до дому. На ганку сидів їх батько. Вернутись назад Якимові було незручно; він мусив підійти до самого Пшепшинського і привітатись до його.

Становий, не подавши йому руки на балу, теперечки трохи не обнімав його, побачивши коло своїх дочок, і просив зайти в гості. Яким тільки того й ждав.

В покоях у Пшепшинського було бідно, але з великою претензією на панську обставу. Над канапою висіло дуже велике дзеркало в золотих рамах, але позолота була вся витерта. На столах, на канапі лежали всякі штуки, повитоптувані й повишивані з гарусу. Глиняні і фарфорові кукли по кутках на столиках нагадували про статуї. Плетених з ниток завіс коло вікон, плетених скатертів на столах, — було так багато, що, здається, самі павуки не спромоглись би понаплітати їх стільки. Під столом був розстелений старий килим з полинялими квітками. Забігала, завешталась прислуга, задзвеніла посудом, забрязкала ключами.

Люцина сіла коло самовара на місці хазяйки, щоб наливати чай, хоч другим часом та повинність лежала на Зосі. З незвичайним кокетством наливала вона чай: згинаючи свою білу руку, держачи чайник трьома пальцями і підіймаючи його високо над стаканами, вона розтягувала золоту, пахучу цівку чаю, ніби гралася своєю роботою. За кожним поворушенням чайника, за кожним поданим стаканом вона вигинала стан, шию, повертала в'язи так мило й легенько, неначе вона вся була на пружинах.

Розмова пішла весела, жартовлива, займаюча молодого хлопця, — та розмова, яку вміють провадити веселі польки, та ще й тоді, як їм сподобається гарний хлопець. Навіть Зося розговорила і показала зовсім не такою тихою і немовою, яку вона удавала з себе при старших сестрах. Яким зоглядівся тільки тоді, як батько, трохи кречтячи, піднявся з-за стола і тим дав знати, що гостеві час би й додому.

Батько ввійшов у свій кабінет. Лемішковський пішов додому. Сестри zostались балакати коло стола. Самовар погас. На столі стояв порозкиданий посуд. В кімнаті всі вікна були поодчинені настіж. На далекому небі червонів, ніби жеврів, вечір. Зелене гілля вишень і груш заглядало в хату. Через поодчинені вікна було видно темносинє небо з ясними зорями. Через усі вікна небо здавалось чудовою завісою, затканою золотими й срібними зірками. Тихий вечір, свіже повітря, краса неба, — все те навівало мрії трьом сестрам, з очей котрих недавно зник чорнобривець-хлопець.

— Пішов же наш гість... певно, жених, — промовила Люцина, — котра ж з вас, сестриці, вибере його собі за жениха?

Менші сестри мовчали.

— І що ж нам з такими женихами? — говорила вона далі. — Це вже не перший такий. Нам що не трапляється, то все півтора людського. Один був і дідич, та бог зна який; другий був і капітан, та голодранець. Цей і гарненький, і молодий, має сяку-таку маєтність, та зате міщанин, коли ще не сірий мужик.

Менші сестри слухали мовчки.

— Як подумаю, що ми такі безщасні, то мене аж жаль бере! — промовляла далі Люцина. — Здається, між нашими поляками і нема таких бідолашних, як ми! Всі наші поляки багатирі, мають багаті землі, ліси, фольварки, повні хліба. Мій боже! що там того добра в наших сусід Зайончковських! В їх економ живе багато краще, ніж ми. Що там на економії корів, гусей, молока, масла! Які там чудові городи, садки! Ох, *Єзус, Марія!* Не знаю, за віщо нас господь карає! Всі поляки живуть по-панській, мають повний двір слуг, челяді, їздять в каретах. Ой господи! за що ж ти нас так важко караш!

Пан Пшепшинський сам виїхав на Україну з Польщі. Його дочки родились у Польщі, але

зросли на Україні, і тут вони втягли з матернім молоком і благодатним повітрям нашої землі шляхетський погляд, що ніби кожний поляк повинен бути паном, багатим, значним, мати землі й ліси. Паннам, котрі зроду і не бачили польського мужика, і в голову не приходило, що на світі є поляки — не пани, а просто-таки мужики, в сіряках, в простих чоботях, котрі так само роблять і бідують, як і наші українські селяни. Дурненьким паннам здавалось, що сам бог споконвіку призначив полякам панство, держави, розкіш, просвіту, а українцям — мужицтво, нужду, сіру свиту, мазані дьогтем чоботи та неписьменність.

— Нам зосталась одна надія — вернути втрачену долю, — прикинула Люцина, — вийти заміж за багатих людей. Ох! розкіш, розкіш! як я тебе люблю! Ох! панство, панство, моя золота мрія! Рузю, як би ти себе обставила, будши багатою панією? — спитала Люцина.

— Та вже б обставила себе не погано, — одказала Рузя. — В мене була б гарна велика зала з рожевою мебілью, з дзеркалами. Свою опочивальню я б убрала, як квіточку! Над вікнами, над ліжком я повішала б тонесенькі рожеві завіси. До завіс, до рожевого шовкового укривала я попришивала б тонесеньке кружево, як павутиння. Над ліжком, і під ліжком, і скрізь по світлицях я розіслала б килими, обвішала б стіни, обставила б столи й вікна всякими квітками і мармуровими статуями. Квітки й мармор, рожевий і білий кольор, то моя принада. Мій боже! якби моя воля, я б з половини свого дому зробила б оранжерею або й зимовий садок, де б взимку до самої весни цвіли — не переставали всякі квітки... А в тій оранжереї на першому місці, в самім кінці найкращої алеї зеленого дерева, я б поставила вівтарик *матки боскої*, ввесь у мarmorі й золоті, обвішаний трояндами й леліями. По алеї я послала б квітчастий килим і приходила б туди кожнісінький ранок бесідувати з богом...

— А я не маю потягу до твоєї дуже вже поетичної обстави... — одказала Люцина. — Квітки, та квітки, та й ще квітки... Я воліла б собі збудувати принаймні три великі зали, — довгу, квадратову й круглу. І як би я їх прибрала! Я туди впакувала б все багатство вподоби, розкоші. Одна зала в мене була б блакитна, як небо, з зорями-цятками на стелі, друга, як рай, біла з золотом, а третя червона, як пекло. В білій залі я поставила б мебіль з покриттям лиснючим, золотуватим, ніби до матерії поприставав промінь літнього сонця. Щоб мені вікна були довгі й широкі! Щоб мені дзеркала були на всю стіну, столи мармурові, канделябри срібні; щоб мені скрізь блищало й лисніло по світлицях і на слугах! Я люблю багато блиску, світу, багато простору.

Люцина аж ногою тупнула, ніби викликаючи якогось духа чарівничого, ладного їй служити в її мріях та вередах.

Зося мовчала й слухала. Старші сестри мали її за недорослу дівчину, хоч вона лічила сама собі вже сливе дев'ятнадцять років. Невважаючи на тес, вона тільки рік передніше скинула дитячу одежу, куценьку сукню. Вона все слухала розмову старших сестер і, як та бджола, збирала з квіток мрій своїх сестер найсмачніший мед. Їй, сказати правду, заманулось і багатих покоїв, обмальованих палкою фантазією Люцини, і багатих оранжерей з образом *матки боскої*.

— Яких би ти суконь понашивала собі, Рузю? — спитала Люцина.

— Я б собі пошила білу атласову сукню, а стан обшила б золотою сіткою. По сукні я розкидала б рожеві банти, — одказала Рузя.

— То й була б схожа на ксьондза. А я люблю оксамит! *Єзус, Марія!* Яких би я собі суконь понашивала з оксамиту! А по гарній сукні я ладна розсипати ясні зорі. На голову я б наділа брильянтову діадему. Я люблю убір поважний, королівський. Яка б з мене королева вийшла, коли б мене доля була кинула в рід королівський! Коли б хоч в театрі трапилось хоч раз на віку вийти в ролі цариці або будлі-якої коронованої княгині. Як би мені це убрання приялило! А то... Ет! Не живемо тут, а тільки животіємо та чевріємо.

Люцина встала і поважно пройшлась по хаті.

— А ти, серце Зося, мабуть, мариш про тирольські пастухівські спіднички та солом'яні

брилики? — спитала в Зосі Люцина.

Зося засміялась. Не в пастухівському брилику вона бігала на скелі, щоб зачепити Якіма. Всі мрії старших сестер передумала вона ще либонь років зо три передніше. Її фантазія й межі не знала!

— Як би я хотіла жити в великому розкішному місті, щоб можна було щодня по магазинах, по улицах нагодувати свої очі розкішними матеріями, сріблом та золотом, бровами й очима і вусами гарних молодців! — промовила Люцина.

— А на мене, — промовила Рузя, — то я б тільки взимку жила в місті, а літом доконче на селі, десь в густому лісі, в зеленому садку, над річкою.

— Ет! не люблю я лісової вовчої та лисичої компанії. Я б і влітку не виїжджала з міста. Бо в великому місті і влітку ввечері присмодно пройтись по улиці. А потім я поїхала б у театр, заняла б ложу, гордо, гордо обвела б очима ті місця, де сидять дами, ласкаво й прихильно подивилась і на партер, де сидять пани та паничі...

Люцина показувала, як би вона обвела театр гордовитими й ласкавими очима.

— Ой світе великий, панський, блискучий! Як до тебе лине вся моя душа! — промовила Люцина, важко зітхнувши.

Зося аж зачервонілась од палкої розмови сестри, її груди хвилювалися бажанням досягти до того, про що марила сестра.

— А теперечки ми марно тратим літа наші молоді, дівочі в цьому паскудному місті, — промовила Люцина. — Літа минають, час пливе, час дорогий, бо молодий, коли тільки й можна б пожити на світі! Занидіємо ми, зачевріємо тут в глушині.

— Так-то, Люцино! так! — додала Рузя. — Тепер тільки й мило нагуляться у зеленому садочку, наслухатись пташиного щебетання. Тепер тільки з милим і спів пташиний був би милішим, і сад здався б зеленішим.

— Яка ти чудна, Рузю! — крикнула Люцина. — Їй-богу, ти чудна з твоїми садками та пташками! В цім паскуднім місті нема з ким й побалакати по-людській. Все простота, міщани та якісь писарці з московською мовою. Господи! як важко бути людині найрозумнішою од усіх! Як недобре, коли стоїш вище за всіх. От і цей міщанчук! Піди за його заміж! Яке життя він тобі дасть? Сам змоскалений писар; батько й мати прості міщани, балакають по-українській, по-хлопській. Ніхто й слова польського не тямить. Несамохіть і сама станеш такою, як і та сім'я. А поки ж то повернеш її на польський лад, вивчиш її говорити по-польській, трохи її обітреш! Чимало води втече для такої, хоч і високої, але не дуже веселої місії задля молодої панни, тієї місії, що більш з руки якомусь францишканові... Ет!

Люцина задумалась і позіхнула, за нею позіхнула Рузя, а потім і Зося.

— Час до постелі, — сказала Люцина. — Коли б хоч приснилося те, про що ми тільки що оце марили!